

't inschrien

vijftiende jaargang nr. 2, april 1983 kwartaaluitgave

Archiefonderzoek en welzijn

De Nederlandse archieven hebben de loop er aardig in. Steeds meer mensen ontdekken de boeiende wereld, die in deze instellingen te vinden is. Sommigen gaan hun stamboom uitzoeken, anderen vinden er gegevens over hun stad en streek.

Voor deze toename van het archiefonderzoek is een aantal verklaringen te geven. Niet in de laatste plaats moet genoemd worden het actieve beleid van de medewerkers van onze archieven. Zij hebben ontdekt dat public-relations ook voor archieven gelden en besteden, blijkbaar met plezier en zeker met resultaat, er aandacht aan.

Ook de toename aan vrije tijd is debet aan het groeiende archief-bezoek. Deze vrije tijd wordt helaas in vele gevallen veroorzaakt door werkloosheid of arbeidsongeschiktheid, in een aantal gevallen ook door pensionering. In al die gevallen ontstaat inderdaad een toename aan vrije tijd, welke gepaard gaat met soms zelfs zeer forse afname van de financiële bestedingsmogelijkheden. Het is, dat wetend, triest te moeten horen dat de minister van welzijn, volksgezondheid en cultuur heeft besloten de tarieven, verband houdend met archiefonderzoek, fors te verhogen. Fotocopieën bijvoorbeeld gaan zeventig cent kosten. Eén glansfoto van 50 × 60 cm. gaat zestig gulden kosten!

Een zware slag wordt ook toegebracht aan de raadpleging van archiefstukken via uitlening, zoals dat bijvoorbeeld mogelijk is in het Rijksmuseum 'Twenthe'. Wil men daar nog een archiefstuk uit Zwolle of uit een ander archief laten komen, dan kost dit dertig gulden aan administratie- en verzendkosten. Wij denken dat met deze maatregelen de belangstelling voor de archiefraadpleging sterk zal teruglopen.

De bestudering van archiefstukken in het

De zaagtanden en blokkendozen van Enschede

Over een generatie textielfabrieken tussen 1884 en 1914

Toen in 1826 voor het eerst het stratenplan van Enschede in kaart werd gebracht, werd het silhouet van het landelijke stadje bepaald door de zware middeleeuwse toren van de kerk aan de Grote Markt. De romantische skyline was acht jaar later verleden tijd. De eerste door stoom aangedreven fabriek stak haar schoorsteen in de lucht als voorbode van een nieuwe tijd. Een aquarel van J.J. van Deinse, vervaardigd in 1858, laat zien, dat de stad nog lang haar landelijk karakter blijft behouden. Slechts enkele fabrieksschoorstenen rijzen op tussen de nog overwegend lage bebouwing¹⁾. Zeventig jaar later is daar niets meer van terug te zien, de nieuwe romantiek van het technisch tijdperk, treffend weergegeven op een schoolplaat van de 'nationale schilder van de arbeid', Herman Heyenbrock²⁾, toont een woud van rokende fabrieksschoorstenen temidden van de imposante

Rijksmuseum 'Twenthe' van stukken uit rijksarchieven zal wel volledig in het water vallen. Dit wordt voor het merendeel der onderzoekers financieel niet meer haalbaar.

Als je je minister van welzijn durft te noemen, is dat een groot woord. Een woord, dat te groot is voor deze minister, die met deze maatregel on-welzijn veroorzaakt.

Mensen, door alle mogelijke oorzaken al veroordeeld om hun normale rol in het arbeidsproces niet meer te kunnen vervullen, worden extra de dupe. Zij zijn nu ten tweeden male veroordeeld, nu om ook nog te stoppen met hun hobby.

Noem dat maar welzijn!

J.J. Meijer

blokkendozen van de hoge spinnerijgebouwen. Gods huis, eens het markante herkenningsteken van de stad, was gereduceerd tot een miniscuul torentje tussen de 'paleizen' van de textielkeizers.

Rond 1800 was Enschede centrum van de bombazijnindustrie (bombazijn = half linnen, half katoen), maar pas toen na de afscheiding van België in 1830 de Nederlandsche Handel Maatschappij haar oog liet vallen op de zo grote goedkope arbeidsreserve van Twente, werd de grondslag gelegd voor een moderne textielindustrie. Tussen 1874 en 1914 vindt de grootste expansie plaats; kolenaanvoer is op grote schaal mogelijk door de spoorwegverbinding met Hengelo (1866), de mechanisatie van de katoenspinnerijen en -weverijen werd door alle fabrikanten ingevoerd; van ongeveer de 1300 thuiswevers, waarvan sprake is in 1879 wordt in de verslagen van de Kamer van Koophandel in 1883 geen melding meer gemaakt. Het beeld van Enschede als rustiek Twents stadje was veranderd in dat van een fabrieksstad in Midden-Engeland, waar de moderne textielindustrie haar wortels had. De eerste Enschedese 'fabrieken' waren gehuisvest in aangepaste ruimten of in eenvoudige schuren, die zich niet onderscheidden van de plaatselijke manier van bouwen. Weliswaar was er aan het begin van de 19e eeuw sprake van een bescheiden mechanisatie in de spinindustrie -het 'machinale' bestond uit het samenvoegen van enkele spinspillen-, maar de aandrijving gebeurde nog op handkracht; voor het weven werd uitsluitend gebruik gemaakt van het traditionele handweefgetouw. De eenvoudige machines vereisten geen bijzondere huisvesting³).

Met de bouw van de eerste stoomspinnerij (1833-'34) in Enschede verscheen tegelijkertijd het eerste Engelse element in de architectuurgeschiedenis van de stad. Het zou niet het laatste zijn. Tussen 1760 en 1830 was in Engeland het katoenspinnen volledig gemechaniseerd, waarbij de huisvesting voor de machines geëvolueerd was

tot een vaststaand type: langgerekte verdiepingbouw met een relatief geringe breedte; bij aandrijving op waterkracht was de krachtbron centraal in het gebouw of aan een van de kopeinden daarvan geplaatst, terwijl de centrale plaatsing werd verlaten bij de invoering van de stoomkracht⁴). De transmissie - voor beide krachtbronnen identiek - was bepalend voor deze dispositie, omdat de afstand van de krachtbron naar de machines zo gering mogelijk diende te zijn om zoveel mogelijk wrijvingsverlies te voorkomen. Het systeem was simpel: de krachtbron bracht door middel van tandwielen een verticale as in beweging, die weer via tandwielen horizontale assen over de lengte van de verdiepingen aandreef; op deze langzaam rondwentelende assen waren riemschijven bevestigd, die via drijfriemen de afzonderlijke machines in werking brachten. De spinmachines van toen waren nog niet zwaar en zodoende kon men op een betrekkelijk klein stuk grond een groot aantal machines tegelijk in werking stellen, wat zeer kostenbesparend was. De breedte van de eerste generatie spinnerijen staat in verband met de standaardbreedte van de toenmalige spinmachines. De spinmachines werden gewoonlijk in twee rijen opgesteld, zo dicht mogelijk bij de vensters⁵). Na het verlopen van Arkwright's patent op het 'spinning frame' in 1785 en de sterk verbeterde 'spinning mule' van Crompton in 1779 werd in Engeland een standaardbreedte voor spinnerijen van ongeveer 14 meter algemeen. Hierin zou tot in de tweede helft van de 19e eeuw weinig verandering komen.

Zoals reeds is opgemerkt veranderde de plaats van het krachtwerktuig in het gebouw toen de stoomkracht zijn intrede deed in de spinnerijindustrie. Dat was niet zonder reden. De toenmalige roterende balansstoommachines veroorzaakten veel trillingen. Bij plaatsing in het fabrieksgebouw zouden extra versterkingen in de konstruktie van het gebouw noodzakelijk zijn, wat sterk kostenverhogend werkte.

foto 1
Fabriek van Gerh. Jannink & Zonen aan de Haaksbergerstraat te Enschede. Gebouwd in 1900-1901. In het hoge bouwdeel met de watertoren bevonden zich de spinnerijzalen; de shed-konstruktie van de weverij op de voorgrond gaat schuil achter een muur, waarvan de ramen in later tijd werden dichtgemetseld. In de hoogbouw is sinds enige jaren het textielmuseum gehuisvest. Archiefphoto omstreeks 1915.

Daarbij waren de toen uit gietijzeren platen geklonken ketels nog verre van veilig. Een andere faktor om de aandrijfmunit (stoommachine en ketel) in een aparte behuizing onder te brengen was de noodzakelijke schoorsteen om de rookgassen af te voeren⁶⁾.

De eerste stoomspinnerij werd gebouwd in opdracht van de Enschedese Katoenspinnerij, opgericht in 1833. De fabriek, die in het jaar daarop werd voltooid, was exakt ontworpen naar het bovenbeschreven Engelse model: langgerekte (40 meter) hoogbouw (vijf spinzalen boven elkaar; nok-

hoogte 23 meter) en relatief smal (15 meter, iets meer dan de gemiddelde breedtemaat van de Engelse voorbeelden); de aandrijfmunit was geprojecteerd aan een van de kopeinden van de hoogbouw. De overeenkomst met de Engelse spinnerijen is niet zo verwonderlijk: directeur en adviseur was de Engelsman John Dixon en meestertimmerman Gerrit Doorwaard Niermans. Deze laatste had zich al eerder voor de weefschool van Thomas Ainsworth te Goor bezig gehouden met het kopiëren van de moderne Engelse weefgetouwen met snelspoel⁷⁾.

De 'Grooten Stoom', zoals de fabriek al spoedig genoemd werd stond tot in de jaren zeventig van de vorige eeuw model voor de gemechaniseerde Enschedese katoenspinnerij⁸⁾. Het type van deze eerste generatie Enschedese/Engelse katoenspinnerijfabrieken is nu uit het stadsbeeld verdwenen. Slechts een bouwdeel van het voormalige kompleks van Van Heek & Co.

aan de Noorderhagen lijkt een herinnering te zijn aan die vervolgen tijd⁹).

De tweede Engelse impuls in het Enschedese architectuurgebeuren is het verschijnen van de shedbouw voor de behuizing van door stoom aangedreven weefgetouwen. Ondanks de uitvinding van de 'flying shuttle' (snelspoel) van John Kay in 1733 en het eerste mechanisch aangedreven weefgetouwen, de 'power loom' van Samuel Cartwright in 1785 zou het nog tot in het midden van de 19e eeuw duren, voordat bevredigende oplossingen werden gevonden om het weven op grote schaal mogelijk te maken. De weefscholen in Twente en dus blijkbaar ook de industrie werkten allen nog met handbediende toestellen. De behuizing daarvan stelde daarom ook nog geen bijzondere eisen, zoals wel het geval was in de gemechaniseerde spinnerij.

Afgezien van de technische problemen met de mechanisering op grote schaal van de weeftoestellen zelf, ontstonden al snel problemen wat betreft de huisvesting. Weefgetouwen waren aanzienlijk zwaarder in gewicht en het bedienen vereiste aanzienlijk meer licht, dan bij spinmachines het geval was. In Engeland was om aan die problemen tegemoet te komen in de jaren veertig de shed-konstruktie (shed = schuur) ontwikkeld: een gebouw, dat bestaat uit evenwijdig aan elkaar lopende hallen van één verdieping, waarbij elke hal afzonderlijk voorzien is van een soort zadeldak, waarvan een dakhelling zeer steil. Vandaar ook wel de Nederlandse benaming 'zaagdak-konstruktie'. De steile dakhelling bestond uit glazen panelen, zodat het daglicht over de gehele ruimte verspreid werd. Shedkonstrukties werden opgetrokken met (giet)ijzeren konstruktiedelen, zodat dragende muren tussen de hallen niet noodzakelijk werden, waardoor zeer grote ruimten gecreeërd konden worden. Bovendien was de konstruktie zeer kostenbesparend, aangezien de uitbreidingsmogelijkheden naar alle kanten weinig ingrijpend behoefden te zijn. De eerste

sheds 'naar Engelsch model' werden in Twente toegepast bij de stoomweverij van de gebroeders Salomonson te Nijverdal in 1853¹⁰). Wanneer de eerste zaagtanden in het Enschedese stadsbeeld verschijnen is niet met zekerheid aan te geven¹¹). Vermoedelijk werd de eerste shedbouw in de stad gerealiseerd door de firma Van Heek & Co, die in 1860 in haar fabriek aan de Noorderhagen 200 machinale weefgetouwen in bedrijf had¹²). De vroegste Enschedese sheds lijken nog niet gekonstrueerd te zijn met een steil dakvlak. Een archiefphoto van de grofspinnerij van Van Heek & Co aan de Lage Bothofstraat uit 1886¹³) laat de hoogbouw zien van het hoge spinnerijgebouw met de lagere weverij. De dakkappen daarvan zijn uitgevoerd in een traditionele zadeldakkonstruktie; de beglaasde dakzijde was gericht op het noorden. Op het kompleks 'Noorderhagen' bevindt zich nog een bijna honderd jaar oude shedkonstruktie, waarschijnlijk de in 1884 opgerichte weverij 'Nieuw Engeland'. De shedkappen over de bijna vierkante hal (opp. 2500 m²) zijn hier geëvolueerd tot het standaardtype met een steil, geheel beglaasd dakvlak. Gietijzeren kolommen van 3.20 m. staan 6.50 m. uit elkaar en dragen de gietijzeren liggers van 6 m. lengte. De heldere ruimte met het enorm groot nuttig vloeroppervlak (de kolommen zijn slechts 125 mm in doorsnede!) geeft een goed beeld van een zaagdakkonstruktie¹⁴). De ijzeren konstruktiedelen werden vervaardigd door een Enschedese ijzergieter¹⁵). De expansie van de Enschedese weefindustrie had zijn weerslag in het stadssilhouet in de honderden zaagtanden van de weverijdaken. Hoewel het principe van de konstruktie slechts enkele detailveranderingen ondergaat wisten de shedbouwers het silhouet van de zaagtanden kunstig uit te buiten door bijvoorbeeld zware dekplaten op de punt van de tand, zoals vroeger te zien was bij de uitgestrekte weverijen van de kompleksen van Van Heek & Co. aan de Lage Bothofstraat¹⁶). Rond 1900 verdwijnt het zaagtandsilhouet weer uit het

stadsbeeld. Met name de grotere fabrikanen laten dan om representatieve redenen de kapkonstruktie verbergen achter een rechte muur, meestal in fraai metselwerk uitgevoerd. Voorbeelden daarvan zijn nog te zien bij de weverij van Schuttersveld aan de Tubantiasingel en bij de voormalige weverij van de Gebr. Jannink aan de Haaksbergerstraat.
(wordt vervolgd)

W. de Natris

foto 2

Spinnerijen en weverijen van Van Heek & Co langs de spoorlijn Enschede-Gronau. Een goed beeld van de afwisselende hoogbouw van de spinnerijen en de lage weverijen. Gebouwd tussen 1905 en 1914. Links een gedeelte van het komplek Oostburg met de houten koeltoren, rechts de gebouwen van het komplek Transvaal. In 1974-5 gesloopt. Foto: Wim de Natris 1973.

NOTEN:

¹ Aquarel van J.J. van Deirse, 1885, vervaardigd naar H. Vermeulen, afbeelding 87 in: C.F.L.M. Heerkens, 'Een industriestad: Enschede', in: P. Nijhof (red.), Monumenten van Bedrijf en Techniek, Zutphen 1978.

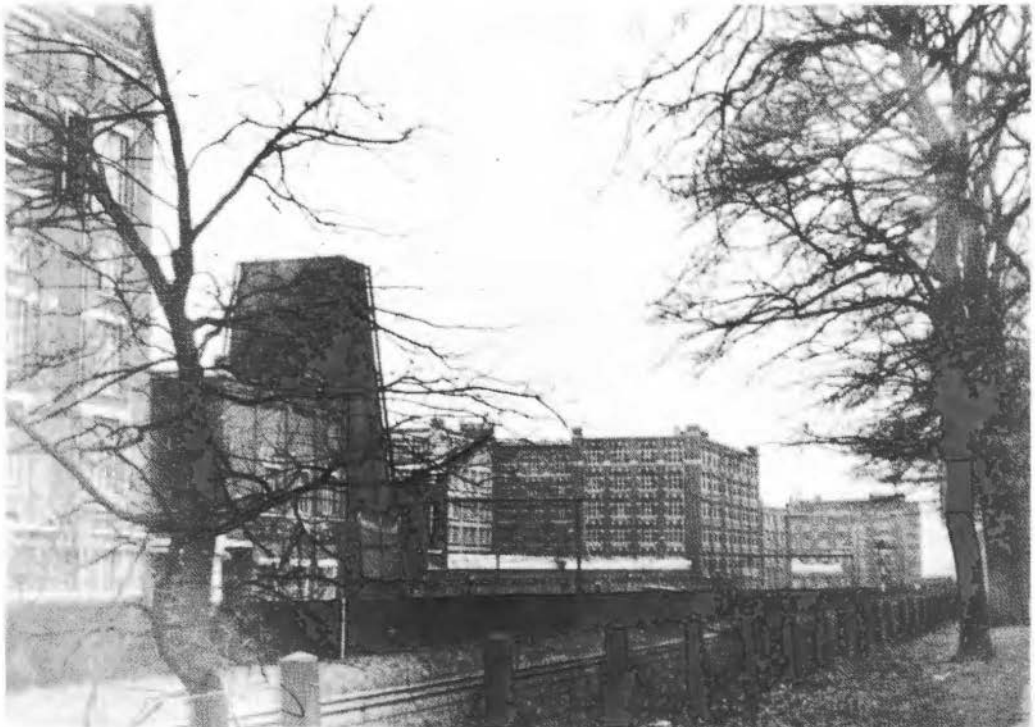
² Ibidem, afb. 88; zie ook: W. de Natris, 'De fabrieksarchitectuur van Herman Heyenbrock', in: Herman Heyenbrock schildert van de arbeid 1871-1948, tentoonstellingskatalogus Gemeentemuseum Helmond/Museum Fiehlite, Amersfoort, Zutphen 1982.

³ W. de Natris, 'Textielfabrieken in Twente', in: Jaarboek Twente, jrg. 16 (1977), 19.

⁴ Voor een helder verslag van deze ontwikkeling zie: N. Cossons, The BP Book of Industrial Archeology, Newton Abbot 1975, 264 e.v.

⁵ Men was nog overwegend afhankelijk van het daglicht; de gebrekkige verlichting van die tijd (olielampen, later gaslampen, terwijl elektriciteit pas vanaf het begin van de 20e eeuw algemeen werd) maakte het grote aantal vensters in de spinnerijen noodzakelijk. Daarbij veroorzaakte vooral het spinproces van katoen veel stof en pluis, zodat veelvuldig geventileerd moest worden.

⁶ M.Jz. Sirag, Fabrieksschoorsteenen, Arnhem z.j., passim. In Nederland waren bij Koninklijk Besluit van 21 januari 1824 (Staatsblad 19) en het K.B. van 6 mei van datzelfde jaar (Stb. 32) maatregelen getroffen

inzake de installatie van stoomtoestellen; later verbeterd in de Stoomwet van 1869 (97) en de Hinderwet van 1875 (Stb. 95). Hoewel hierin ook aanwijzingen zijn wat betreft de afvoer van rookgassen werd de hoogte van de schoorsteen meestal geregeld in gemeentelijke ordeningen. Zie: W. de Natris, 'Drie lucifersfabrieken in Eindhoven: 1870-1875-1880. Over overheidsbemoeienis met het ontwerp van fabrieksgebouwen in de 19e eeuw', in: J. Spoorenberg/H.A.M. de Wit (red.), Eindhoven door de eeuwen heen, Eindhoven 1982, 171-204.

⁷ L.A. Stroink, Stad en land van Twente, Hengelo 1962, 428-9; Doorwaard Niermans (Amsterdam 1807-1871 Loncker) werd later stadsarchitect van Enschede. Zie ook: J.A.P.G. Boot/A. Blonk, Van smiet - tot snelspoel, Hengelo 1957 passim.

⁸ Op de jubileumtentoonstelling van het Rijksmuseum Twente Enschede (1980) was een schilderij te zien, waarop een stadsgezicht van Enschede; het silhouet van de stad wordt daarop geheel gedomineerd door de fabriek van de Enschedese Katoenspinnerij. Het schilderij, momenteel in partikulier bezit, wordt niet beschreven in de tentoonstellingskatalogus.

⁹ Het in de tekst genoemde bouwdeel is haaks gebouwd op het parallel aan de Noorderhagen gesitueerde gebouw; beide bouwdelen met enkele hoge bouwwerken (gesloopt) omsloten de lage weverij. Van Heek & Co kreeg in 1858 concessie om op dit terrein een stoomweverij en een - spinnerij te bouwen; de weverij werd in 1859 en 1861 gebouwd (bleef gespaard van de stadsbrand van 1862), de spinnerij aan de Van Lochemstraat (? deze werd later verlegd) in 1864. Afgaande op de uiterlijke vormgeving, vooral de rondboegje, in hout uitgevoerde vensters zijn typisch voor het fabrieksgebouw in het midden van de vorige eeuw, heb ik altijd aangenomen, dat de westelijke hoogbouw de bedoelde spinnerij uit 1864 was.

Uit het onderzoek van G.J. Arends naar de gietijzeren kolommen in het fabriekskompleks in 1981 komen gegevens naar voren, die tegenstrijdig zijn met die gedachte (G.J. Arends, Gietijzeren kolommen in de fabriek van Van Heek & Co te Enschede, Delft 1981, scriptie g73 Civiele techniek TH-Delft; Ir. G.G. Nieuwmeijer, verbonden aan deze afdeling was zo vriendelijk mij op dit onderzoek te wijzen). In het zuidelijke gedeelte van het enigszins geknikte gebouw vond Arends kolommen met het opschrift 'gebr. Ledeboer 1894'.

In het noordelijk gedeelte kolommen met het opschrift 'gebr. Ledeboer 1884'. Dit laatste jaartal zou kunnen wijzen op de uitbreiding van dat jaar, toen de spincapaciteit met 11.000 spinnen werd uitgebreid (Stroink o.c. 464, zie noot 7). Daarentegen stemt de breedtemaat van het gebouw, van zuid naar noord aflopend 10 naar 8 meter, weer niet overeen met de standaardmaat van de eerste generatie spinnerijgebouwen (ca. 14 meter). Nader onderzoek zal moeten uitwijzen, wat de interpretatie moet zijn van deze tegenstrijdigheden.

¹⁰ De Natris 1977 o.c., 30 (zie noot 3).

foto 3

Gedeelte van het kompleks Oostburg aan de Lage Bothofstraat, Enschede. Op de achtergrond de hoogbouw van een in betonconstructie uitgevoerde spinnerij. Boven de schutting zijn nog juist de karakteristieke zaagtanden van de shed-constructie van de weverij zichtbaar. Gesloopt 1974-5. Foto: Wim de Natris 1973.

¹¹ De eerste Enschedese stoomweverij werd opgericht door J. Stroink & Zonen in 1855. De fabriek werd tijdens de brand van 1862 geheel verwoest, maar in 1863 weer herbouwd. Stroink o.c., 383 (zie noot 7) laat wel een foto zien van de fabriek aan de Korte Stegge, maar het blijft niet duidelijk, of hier van de weverij sprake is, of van de spinnerij, die tegelijk met de herbouw van de weverij werd gebouwd.

¹² Stroink o.c., 462 (zie noot 7).

¹³ ??????

¹⁴ Samenstelling Werkgroep Inslag, Bertus Kolk e.a., Schering en Inslag, Hengelo 1982, afb. 43; hier wordt de datum van 1886 gegeven (p. 27), terwijl Stroink o.c. (zie noot 7) dezelfde foto dateert rond 1895, p. 462 (foto: J.B. van Heek); De eerste fabriek 'Kremersmaten' werd gebouwd in 1862 aan de toen geprojecteerde spoorlijn Enschede-Glanerbrug; vergroting volgde in 1868; afgebrand 1876 en onmiddellijk weer opgebouwd met vergroting van het aantal spinnen (8800 tegen 7700 in de oude fabriek). In 1881/2 werd 'Kremersmaten' uitgebreid met de weverij. Op de bedoelde foto wordt deze situatie weer gegeven. De gebouwen werden in 1974 gesloopt. Gegevens over de maten zijn afkomstig uit: G.J. Arends o.c., 32/3 (zie noot 9).

¹⁵ Op de gietijzeren liggers in dit bouwdeel is de firma-naam Sepp & Co - Enschede te lezen. De metaalnijverheid in Nederland was in de 19e eeuw nog bescheiden ontwikkeld. Voor machines en bouwonderdelen moest men dan ook meestal aankopen doen in het buitenland, met name Engeland en Duitsland. Wanneer machineschade ontstond bij de in het buitenland gekochte installaties werkte dat zeer vertragend. In 1874 sprong de firma Meerburg & Sepp in dit 'gat in de markt'. Er werd een ijzergieterij gebouwd aan de Parallelweg. De ijzergieterij heeft echter nooit een hoge vlucht genomen en in de veertiger jaren van onze eeuw werden gebouwen en terreinen overgenomen door Van Heek & Co (de fabriek stond in het

Middeleeuwse hallekerken in Twente (II)

Thans gaan wij over tot een korte beschrijving van de hallekerken afzonderlijk. De volgorde is bepaald door de chronologie.

Oldenzaal (1431-1484?). De St. Plechelmskerk heeft aan de zuidzijde een Laatgotisch zijschip van drie traveeën lengte. De buitenmuur hiervan ligt praktisch in het verlengde van de eindmuur van het Romaanse zuidtransept. Daarom is dit 15de-eeuwse zijschip breder dan de 12de-eeuwse middenbeuk (resp. 10,02 en 9,55 m.). Ook reikt de kruin van de gewelven van het zuiderzijschip hoger dan die van de middenbeuk. Dit is althans bij de middelste travee van beide ruimten het geval (kruinhoogte resp. 14,87 en 13,00 m.¹⁵). Volgens Ter Kuile zijn de drie gewelven van het zuiderzijschip niet even hoog. Hij deelt namelijk mee, dat 'dat over de middentravee hooger is opgetrokken dan de beide andere'.¹⁶

Opvallend is het type gewelf dat voor dit zijschip is gekozen: het stergewelf. Alle drie traveeën zijn met een dergelijk gewelf overkluisd. Het westelijk wijkt in zoverre van dat der andere twee af, dat in het midden daarvan een sluitring aanwezig is en dat de van daaruit in de vier windrichtingen uiteenlopende ribben eindigen in bladachtige ornamenten.

Door deze gewelfvorm doet de zuidzijde van het schip denken aan de bekende Duitse hallekerken, waar ster- en vaker nog netgewelven worden aangetroffen. Een groot verschil is echter gelegen in de wijze, waarop de ruimte gestalte is gege-

ven: bij de Duitse hallekerken is er dikwijls sprake van één doorgaande ruimte, doordat de pijlers licht zijn en de indeling in traveeën is opgeheven; hier in Oldenzaal zijn de zware pijlers van de Romaanse kerk intact gelaten en is ook de indeling in traveeën gehandhaafd, en wel door middel van zware gordelbogen (afb. 1), rustend op imposten resp. van de hoofdpijlers (aan de noordzijde) en van muurpijlers (aan de zuidkant). Kennelijk is de vormgeving van de zware hoofdpijlers bepalend geweest voor de ruimtewerking van het zijschip.

Wat in het kerschip van dit bedehuis vooral opvalt is het verschil in ruimtelijke begrenzing en in belichting van de twee zijruimten. Tussen de Romaanse middenbeuk en de lage Romaanse noordbeuk staan zwaardere en lichtere pijlers met daartussen smalle rondboogopeningen. Aan de zuidzijde zijn de tussenpijlers en de bovenmuren van de middenbeuk verwijderd, waardoor er een veel grotere ruimtelijke verbinding tussen de Romaanse middenbeuk en het ongeveer even hoge Laatgotische zuiderzijschip tot stand is gebracht. De zijmuur van dat zijschip is doorbroken met grote, spitsbogige vensters, terwijl in de zijmuur van de noordbeuk slechts kleine, hooggeplaatste rondboogvenstertjes voorkomen. Hoewel de Gotische vensters behoorlijk van omvang zijn kunnen zij zich in lengte niet meten met die van de bekende Duitse hallekerken, waar het interieur ook veel rijziger is.

Delden (tweede helft 15de eeuw): niet alleen het vrij smalle noordelijke zijschip, maar ook het bredere aan de zuidzijde (beide drie traveeën lang) is smaller dan het middenschip (breedte resp. 5,68, 7,25 en 7,55 m.). Te halver diepte van het kerschip zijn de gewelven van het noordelijk zijschip en het middenschip wat aanzet en

zuidelijk gedeelte van het gebied 'Noorderhagen').

¹⁶ Een voorbeeld daarvan is in Enschede voor zover mij bekend niet meer te vinden; wel bij de shedbouw van de voormalige Deldense Wollenstoffenfabriek te Delden (gebouwd 1905).

Afb. 1. Oldenzaal, St. Plehelmuskerk. Zuiderzieschip (links) en middenschip/middenbeuk naar het westen (Foto: R. Kampman, Almelo, 5-10-'82)

kruinhoogte betreft ongeveer even hoog (resp. ca. 4,5 en bijna 11 m.). Van het zuidelijke zieschip ligt de geboorte van het gewelf wel op dezelfde hoogte (ca. 4,5 m.), maar is de kruinhoogte lager (10 m.). Laatstgenoemde ruimte eindigt in een afzonderlijk, driezijdig-gesloten koor, dat even diep is als het eveneens driezijdig-gesloten hoofdkoor, maar breder (breedte der koren resp. 7,86 en 6,87 m.). Het zuidelijke koor is volgens Ter Kuile niet lang na het in het verlengde daarvan gelegen zieschip ontstaan¹⁷). Het noordelijke zieschip is echter recht-gesloten, en wel met

muurwerk dat ten dele duidelijk tot het oude noordtransept heeft behoord. Ten oosten van dit zieschip bevindt zich geen koor, maar een iets later aangebouwde sacristie (afb. 2).

De hoogteontwikkeling van het kerkship in Delden is beperkt gebleven, doordat bij de bouw ervan is uitgegaan van zijn voorganger. De vensters in de zijmuren van de zieschepen zijn dan ook wel breed (bijna 2,5 m.), maar relatief van geringe hoogte (ca. 5 m.). De indeling van de ruimte in drie schepen wordt duidelijk geaccentueerd door zware pijlers, die overgenomen zijn

van de voorafgaande bouw en slechts op één plaats vervangen zij door een ronde zuil uit de tijd der verbouwingen. De ruimte wordt nog verder verbrokkeld doordat alle traveeën optisch duidelijk van elkaar zijn gescheiden, zowel in de lengterichting (door een zware scheiboog) als overdwars (door een zware gordelboog). De lage dragers en de zelfs beneden de halve hoogte van het kerschip aangezette kruisribgewelven geven de ruimte een gedrukt karakter. Door de etappegewijze totstandkoming wekt het interieur een wat onsamenshangende indruk.

Enschede (1480). Ten gevolge van een ingrijpende verbouwing in het jaar 1842 is het inwendige van deze kerk ernstig ver-

minkt. Bij die gelegenheid werden de twee schepen tot één grote, ongedeelte ruimte verenigd en werden de oostelijke sluitmuren van beide koren met elkaar verbonden. De op deze manier verkregen ruimtewinst werd benut voor een noodzakelijke vermeerdering van het aantal zitplaatsen. Door deze verbouwing veranderde het gebouw van een aan de Katholieke eredienst onttrokken bedehuis in een typisch Protestantse preekkerk (afb. 3).

Het is jammer dat heden ten dage niet meer bekend is, of er pijlers dan wel zuilen tussen de schepen hebben gestaan. Ook over de typen gewelven waarmee de kerk was overkluisd zijn wij helaas niet ingelicht. Wel kennen wij de plattegrond en de afme-

Afb. 2. Delden, Ned. Herv. Kerk vanuit het oosten (Foto: R. Kampman, Almelo, 23-11-'82)

Afb. 3. Enschede, Grote Kerk naar het zuidoosten (Foto: R. Kampman, Almelo, 30-11-'82)

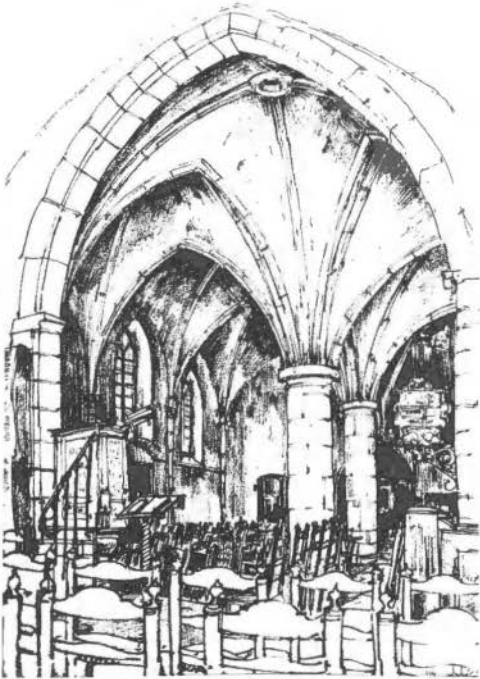
tingen van beide schepen en koren. Deze zijn door opgravingen in het jaar 1928 bekend geworden.

Uit het oudheidkundig bodemonderzoek bleek, dat het zuidelijk zijschip smaller is geweest dan het hoofdschip aan de noordzijde (breedte resp. ca. 10 en ca. 7 m.). Verder kwam vast te staan, dat het zijschip eindigde in een afzonderlijk koor, dat dezelfde plattegrond had als dat van het hoofdkoor, nl. drizijdig gesloten. De diepte van het zijkoor was iets minder dan die van het hoofdkoor. In dit geval wordt aangenomen, dat het zuidelijke zijschip en het zuidkoor in dezelfde bouwcampagne zijn ontstaan¹⁸).

Opvallend bij een beschouwing van de

plattegrond van deze kerk is de betrekkelijk geringe diepte van de sluiting van het hoofdkoor. De rondbogige vorm van de vensters van dit bedehuis en de grote breedte daarvan in de zijmuren van het kerkschip zijn niet oorspronkelijk: zij dateren van het herstel na de grote stadsbrand van 1862, die ook de kerk tot een ruïne had gemaakt.

Borne (omstreeks 1482). In de vorige aflevering is er al verschillende keren op gewezen, dat deze kerk binnen de middeleeuwse hallekerken van Twente een uitzonderingspositie inneemt. Het streven van o.a. Duitse, Italiaanse, Poolse en Tsjechische architecten uit die tijd om de hallekerk - ondanks de aanwezigheid van dragers

Afb. 4. Borne, Oude Kerk naar het westen. Tekening van J. Jans (Oudheidkamer Twente, Enschede, prentnummer 109; foto: R. Kampman, Almelo)

voor de gewelven - het karakter te geven van één ruimte wordt in onze regio hier het beste benaderd. Door de opmerkelijke, boven reeds beschreven plattegrond van het kerkship sluit zij aan bij een groep van symmetrische tweeschepige hallekerken in o.a. Bohemen en het Rijnland¹⁹).

Als wij dit gebouw aan een nadere beschouwing onderwerpen zien wij, dat de twee westelijke traveeën van het kerkship elk uit twee ruimten bestaan, maar dat het oostelijk gewelfvak van beide schepen samen eigenlijk één ruimte vormt (zie fig. 2 op blz. 6). Bij het westelijke kwadraat van twee maal twee traveeën worden de ruimten van elkaar gescheiden door scheidboogen; de traveeën zijn hier overkluisd met kruisribgewelven. Tussen het oostelijke

gewelfvak van beide schepen ontbreekt een scheidboog. Boven deze ruimten is één doorgaande overkluising aangebracht in de vorm van een half stergevel. Deze gecompliceerde gewelfvorm was nodig om de triomfboog zijn huidige hoogte te kunnen geven. Als er in plaats van het éne halve stergevel twee kruisribgewelven zouden zijn geweest, dan hadden de diagonale ribben en de scheidboog in het midden van de oostzijde moeten rusten op een lage ondersteuning. In dat geval zou de doorgang tussen het kerkship en het koor maar half zo hoog zijn geworden als nu en had hij waarschijnlijk ongeveer de omvang gehad van de doorgang tussen het kerkship en de toren. Deze kleine opening zou het zicht op het koor in ernstige mate hebben belemmerd. Een afwijkende gewelvooplossing voor het oostelijke gedeelte van het kerkship komt ook in Bohemen voor evenals het éne koor, waarin de twee ruimten van dit schip eindigen (afb. 4)²⁰). In Borne is het koor slechts weinig smaller dan het kerkship (aan de noordzijde 1,18 m.). Het koor is hier in een iets vroegere bouwphase opgetrokken.

Het is mijns inziens voorbarig om het schip van deze kerk aan een Tsjechisch bouwmeester toe te schrijven, zoals Vermeulen bij wijze van hypothese heeft willen doen²¹). Weliswaar zijn Tsjechische bouwmeesters in onze contreien werkzaam geweest, maar naast directe behoort ook indirecte beïnvloeding tot de mogelijkheden. De zware bouw van de steunberen, de vorm van de kapitelen van de vrijstaande zuilen en de zware uitvoering van de kapitelen der muurschalken en van de kraagstenen wijzen namelijk eerder in de richting van Westfalen. Ook daar komt een kerk van dit type voor, en wel de St. Andreas-kerk te Wüllen (schip eveneens 15de eeuw). Zoals Ter Kuile terecht opmerkt verschilt de vormentaal van beide kerken echter aanzienlijk²²). Desondanks lijkt het mij aannemelijk, dat de kerk van Borne door een Westfaals bouwmeester is ontworpen of onder Westfaalse invloed is tot

stand gekomen, waarbij de merkwaardige plattegrond en de gewelfoplossing aan de oostzijde van het schip indirect aan Bohemen zijn ontleend.

Opmerkelijk bij dit kerkgebouw zijn de vrij kleine, spitsbogige vensters en de in verhouding daartoe vrij grote muurvlakken in het schip. De kleinheid van deze vensters is volkomen strijdig met het vooral in de Gotische kathedralen van Frankrijk, Engeland en Duitsland gepractiseerde principe om de muurvlakken zoveel mogelijk te reduceren ten gunste van zo groot mogelijke vensteropeningen.

Z. Kolks
(wordt vervolgd)

NOTEN:

¹⁵⁾ Deze getallen zijn ontleend aan E.H. ter Kuile: De Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst, o.c. (zie blz. 9 noot⁴), blz. 87.

¹⁶⁾ Kuile, E.H. ter: De Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst, o.c., blz. 96.

¹⁷⁾ Kuile, E.H. ter: De Middeleeuwse kerk van Delden, i.i. (zie blz. 9 noot⁵).

¹⁸⁾ Zie de plattegrond in E.H. ter Kuile: De Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst, o.c., blz. 52.

¹⁹⁾ Zie E. Elzenga: Kerken en hun geschiedenis in: historische kerken in overijssel, Zwolle z.j. (1974) (jaarboek overijssel '73/'74), blz. 50, en Z.G.M. Kolks en P. le Blanc: De oude St. Stephanuskerk te Borne. Geschiedenis van haar bouw en monumentele versiering in: Verslagen en Mededelingen Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis, 90ste stuk 1975, Zwolle 1976, blz. 25-26. Ook elders in Europa treft men tweeschepige hallekerken van dit type aan, b.v. op het Zweedse eiland Gotland (vriendelijke mededeling ir. G. Berends).

²⁰⁾ Zie Z.G.M. Kolks en P. le Blanc: o.c., blz. 22, 25 en 26.

²¹⁾ Vermeulen, F.: Een middeleeuwsch Tsjechisch bouwmeester en Tsjechische bouwwerken in Nederland in: Nieuwe Rotterdamsche Courant, 20 april 1924.

²²⁾ Kuile, E.H. ter: De architectuur, in: Duizend jaar bouwen in Nederland. I. De bouwkunst van de Middeleeuwen, Amsterdam 1948, blz. 312.

Oude doopvonten in Twente (vervolg)

2. Gothische doopvonten

De massieve vorm van de 12e - 13e-eeuwse doopvonten maakte onder invloed van de Gothiek plaats voor een lichtere, ranke uitvoering. De nog altijd even wijde kuip is doorgaans achthoekig met van geval tot geval zeer verschillende versiering. De dunne stam loopt naar onder uit in een voet die aanzienlijk kleiner is in doorsnee dan de kuip. In andere gevallen heeft de stam alleen een voetrand, is soms rond, soms meerhoekig.

Het doopvont te **Almelo**, oorspronkelijk in de Grote (Hervormde) Kerk, staat thans als wijwaterbak in de nabijgelegen Sint

Almelo, St. Georgiuskerk
(foto R. Kampman, Almelo)

Markelo, Ned. Herv. Kerk
(foto R. Kampman, Almelo)

Georgiuskerk. Mogelijk stamt het uit het eind van de 15e eeuw - hangt het ontstaan misschien samen met de bouw van het Gothische koor in 1493 en de altairwijding omstreeks datzelfde jaar? De wand van de kuip is onder de ronde bovenrand achtkantig. De verdiept liggende vakken zijn om en om gebeeldhouwd met een hangend bladmotief en een dubbel veld met gothische driepas. De stam heeft eveneens acht vakken, alle met gothische driepas en liggend tussen lisenen.

De gedrongen vorm van het (15e-eeuwse?) doopvont in de **Sint Nicolaaskerk te Denekamp**, met name de kleine kuip, maakt het vrijwel zeker, dat we hier te doen hebben met wat oorspronkelijk een wijwaterbak is geweest. Het vont is zeer eenvoudig van uitvoering: op een vierkante voet een ronde stam en een achtkantige kuip,

die vroeger misschien wel versiering heeft gekend, die dan echter bij het opnieuw ophakken is verdwenen.

Misschien 14e-eeuws is het doopvont in de **Hervormde Kerk te Markelo**. Voet, stam en kuip zijn achtkantig. Elk vak op de kuipwand is voorzien van een spitsboogig ornament met driepas.

H. Hagens

Literatuur:

KARL ATZ, Die kirchliche Kunst in Wort und Bild (neubearb. von Steph. Beissel S.J., vierte Auflage), z.j. (onder Taufkapelle, Taufstein)

G. DE LEEUW, Drentse Doopvonten van Bentheimer zandsteen. Assen, 1977

R. LIGTENBERG O.F.M., Romaanse doopvonten in Nederland; in: Bulletin v.d. Kon. Ned. Oudheidk. Bond, 1915

L.A. DE GROOT, Enkele aantekeningen bij de Bentheimse Romaanse doopvonten in Nederland; in: IMA-GO, tijdschr.v.kunsthistorie, Aug. 1967.

Denekamp, St. Nicolaaskerk
(foto R. Kampman, Almelo)

Luchtvaart

Ingezonden:

Nog een kleine aanvulling op het artikelje: De Luchtvaart in Twente '1910-1930' (In-schrien 14, 4 pag. 59 ff.).

Reeds in 1920 werd ook in Hengelo (O) al gevlogen. Ik herinner me hoe een buurvriendje, wiens vader op een of andere manier bij het gebeuren betrokken was, me vroeg op een middag mee te gaan naar het z.g. Pruisische Veld even ten Z.O. van Hengelo (tegenwoordige buurt Veldwijk). Daar vlogen een blauwe tweezitter en een rode eenzitter (als ik me goed herinner) diverse rondjes. Zij daalden dwars over de Enschedesestraat en de spoorlijn ter plaatse. Wij stonden aan de kant van de Parallelweg ter plaatse. Het woei hard. Nog voel ik het harde rand tegen mijn blote kuit. Op een gegeven moment kwam een van de vliegtuigen zo laag binnen dat we ons ijlings plat op de grond lieten vallen zo vlak ging hij in ons idee over ons hoofd. Een van de vliegers was een zekere van der Linden, een hele lange man gekleed in een geheel lerenpak. We mochten de toestellen ook van vlak bij bekijken. Ze waren natuurlijk nog geheel open. Ik heb nog een landkaart uit die tijd (uitgave 'Sleeswijk'), waar ten zuiden van Hengelo nog 'Vliegterrein' op gedrukt staat. Het moet eerste helft 1920 of misschien nog eerder zijn geweest, in iedere geval niet later, want tweede helft 1920 verhuisden deze burens naar Den Haag.

Van officiële vliegdemostraties ter plaatse herinner ik me niets.

L.A. Versteeg

Boek en blad

J.M. Verhoeff, De oude Nederlandse maten en gewichten.

De historische metrologie, dit is leer en onderzoek van de oude maten en gewichten is tot nu toe zeer fragmentarisch beoefend. In het algemeen verschenen slechts studies, welke één soort van maten tot onderwerp hadden.

De onderzoeker in historische bronnen weet hoe moeilijk het is zijn weg te vinden in de veelheid van maten als roeden, spinten, dagwerken, heerenponden etc. Vroeger mat men in ons land met die maten. Het thans verschenen boekwerk biedt het meest volledige overzicht tot nu toe van al die oude maten en gewichten, zoals die in ons land in gebruik waren, met daarnaast de omrekening ervan in de huidige metrieke waarde. Achterin het werk is opgenomen een 'Woordenlijst', waarin nader wordt ingegaan op herkomst, betekenis en verspreiding van de verschillende maat- en gewichtsaanduidingen.

Het geheel is een waardevolle publikatie, sober doch goed verzorgd. Zij verscheen als deel 3 in de reeks van Publikaties van het P.J. Meertens-Instituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.

De prijs bedraagt f 18,50 (in Nederland inclusief verzendkosten). Besteld kan worden rechtstreeks bij het P.J. Meertens-Instituut, Postbus 19888, 1000 GW Amsterdam, tel. 020-234698.

J.J.H.M.

A. Buter, Dorpen en stadjes van Twente.

Onmiddellijk wanneer men dit boek ter hand neemt dringt zich de gelijkenis op met Wonink's Landschap van Twente. Formaat en lay-out zijn gelijk, terwijl voor beide boekwerken Ger Dekkers voor het fotowerk signeert.

Voerde Wonink ons door het Twentse landschap, Buter neemt ons mee op een tocht langs de Twentse stadjes en dorpjes en maakt ons bekend met hun eigenaardigheden. Onderweg verhaalt hij van alle bijzonderheden die er in dit land te vinden zijn: volkskunde, oude gebruiken, gelukke en mislukte 'saneringen' van oude stads- en dorpsaanleg, historie en overlevering.

Pen en kennis van Buter staan er borg voor, dat ons een forse portie, van goed gehalte, van al die wetenschap wordt opgediend, en wel op een boelende wijze.

Gehoord en gelezen:

Couranten

Twentsche Courant 1982-1983

27.11 Klassebewustzijn werkgevers groot tijdens Twentse Textielstakingen; 27.11 Groeten van Koos; 1.12 Museum en planetarium nieuwe paradepaardjes van Münster; 1.12 Witkam: 160 boeken in 16 jaar; 4.12 Delden gaat landelijk op toeristische toer; 6.12 Cursus midwinterhoorn met demonstratie besloten; 6.12 Belangstelling voor MBS is nog groeiende; 14.12 Expositie Molen van Frans; 14.12 Vraagtekens bij nieuwbouw school. Dorpsraad Boekelo wil hernieuwd onderzoek; 8.1 Bombardement op Enschede, Nijmegen en Arnhem gruwelijke blunder; 2.2 Maquette voor Museum (Textielm.); 12.2 Archeologie in Overijssel in bedreevende situatie; 15.2 Halve eeuw geleden reed de laatste tram (Enschede); 17.2 Glanerbrugs oudste pand zakt in elkaar; 19.2 't Oaldershoes; 22.2 Huis te Breklenkamp: van havezathe tot jeugdherberg; 26.2 De restaurateur en zijn strijd tegen de tand des tijds; 26.2 Textielmuseum: werken met het statiegeld van lege flessen. Serie straatnamen in Enschede: 27.11 Kroedhófte-

Voeg daarbij dan nog het prima fotowerk van Ger Dekkers en je hebt een concept dat verzekerd is van aftrek.

Overigens ging Buter er in zijn boek reeds van uit, dat de provincie Twente zich tot Neede en Noordijk zou uitstrekken, getuige de vele Noordijkse ervaringen. Ondertussen hebben we nu wel anders ervaren. Maar dat kon ook een Buter niet voorzien!

Nog enige puntjes van kritiek: Het is onwaarschijnlijk dat de naam Lammerink (p. 23) van Landweer zou zijn afgeleid. Deze verklaringen is Van Deinseriaans. Verder vinden we het jammer dat bij een aantal foto's de bijschriften ons niet nader informeren over de plaats van het geportretteerde. Het gebodene is vaak zo aantrekkelijk, dat we het graag eens echt zouden willen gaan bekijken. Als laatste kritiekpunt willen we uitspreken dat we het wat jammer vinden, dat de recente kleinschalige sadsontwikkeling in Delden, die op zich heel aardig is, onvermeld is gebleven. Toch mag deze kritiek niets afdoen aan het hoofddeel over dit boek: Mooi, boeiend en een schat aan kennis biedend, op een aantrekkelijke wijze gepresenteerd.

Dorpen en Stadjes van Twente werd uitgegeven door Uitgeverij Waanders te Zwolle. De prijs bedraagt f 49.50.

J.J.H.M.

straat; 4.12 De Lasondersingel; 11.12 Niermangang, Nieuwe Schoolweg, Oltmansstraat; 24.12 De Schurinksweg; 31.12 De Staringstraat, Het Talma-plein; 8.1 Tollensstraat, Visserijstraat; 15.1 De Vluchtestraat; 22.1 De Zeggeltlaan.

Tubantia/Dagblad van het Oosten p. 1982-1983

27.11 Ambt-Delden heeft Historische Kring; 29.11 Honderden kwamen naar midwinterhoornblazen; 27.11 Textielmuseum is keihard aan 't werk. Rond zomer officiële opening; 30.11 Bij Vasse sporen boerderij van duizenden jaren oud; 6.12 Grotere toeloop naar MBS in '82; 9.12 Almelo al bijna twee eeuwen knooppunt; 9.12 De bosvrouw van De Helmer doet het zware werk zelf; 11.12 Waardevol Wageler wordt op vele manieren in stand gehouden (Enschede); 20.11 Jaar lang feest rond 400-jarig Rathaus Schöppingen; 27.12 Demonstratie in Ootmarsum: beste hoornblazers in Saasveld; 31.12 Richtershuis Haaksbergen; 3.1 Almelo's schilderstuk voor heemkundemuseum; 7.1 De mislukte smid die kunstschilder werd (A. Hemelman); 8.1 Het Atjehpark zou een mooi stationsplein zijn geweest; 12.1 Provinciaal Overijssels Museum laatste jaren erg in trek; 12.1 Winterswijkse bleek; 15.1 In ons land eens 55.000 km houtwal; 17.1 Enthousiast team richt oud wevershuisje in; 24.1 Oudheidkamer (Vriezenveen) is vooral bij scholen erg in trek; 28.1 Dakherstel Rectorshuis (Almelo); 29.1 Dialectkring 'Achterhoek en Liemers' bestaat 25 jaar; 5.2 Oude panden op Madurodamschaal; Geurtse kopeert Huize Eversberg; 5.2 Haus Welbergen bij Ochtrup; 8.2 Officiële stukken werden in bodibussen vervoerd; 9.2 Stijf-vicarie (Weerselo) is de laatste restauratie; 12.2 Plaggenhut in de Engbertsdijkvenen; 15.2 Culturele Raad vreest voor voortbestaan Natura Docet; 19.2 Standvoetbekersmensen geen herdersvolk?; 23.2 Oude film over stormramp Neede ontdekt; 28.2 Een beeld dat nog werkelijkheid is (MBS); 28.2 Oude akten vol verhalen. Hier zit nog wel voor honderd jaar werk in (Genealogische collectie Scholten, Almelo).

Serie Stille getuigen: 4.12 De boom die meester Bernink aankocht; 27.11 Hekstijlen uit 1695; 11.12 Cycloonbank Neede; 18.12 Propeller bommenwerper in tuin familie Plegt; 2.1 Hofhorige erven in Enter (1) (NB nr. 2 stond onder Van eigen Erf 8.1); 8.1 Poortje herinnert aan het Hof te Borculo; 15.1 De helmond in De Lutte; 22.1 De grafsteen van Sibculo; 29.1 Marke-lo had eens fraaie kerk; 5.2 Eerste steen in kerk Diepenheim van de drost; 12.2 Bevrijdingsfeesten in Gelselaar na de Franse tijd; 19.2 Steen herinnert aan kerkebrand in Neede; 26.2 Volkspark (Rijssen) door Ter Horst gesticht.

Serie Almelo's levend verleden: 27.11 Reuten: Jeugd moest zich vroeger zelf vermaken; 18.12 Truida Haghuis: Ik wilde niet op de boerderij vastroesten; 24.12 Johan Gunther: In december was het voor ons echt geen feest; 31.12 Piet van Hoorn: Schoenen droeg je vroeger alleen op Zondag; 8.1 Kippeslachter Daan Bolkesteyn. Na dag plukken onder de luizen; 15.1 Kees Tjehof: Spaanse griep trok een doodsspoor door

de stad; 22.1 M. Hammink; Hollandergraven zag 'zil-vergrijs' van snoekruggen; 29.1 Marinus Nijhoff: Arme mensen moesten cokes en turf stoken; Dirk Verboom: Stamtafel was nieuwsbron; 12.2 Jo van den Elst: Gravenbos geliefd bij paartjes; 19.2 Annie ter Braak: Spiritus drinken goedkoper; 26.2 Harry van Foeken en de opkomst van het vervoer: Soms droom ik van m'n Fordje.

Tijdschriften

De Moespot, 25e jrg. (1982), no. 116

J. Teenstra-Slagman, **Hoe ter toeging in Loarne en Verwoolde na 1840**, p. 34-38.

Alve, **Van dood en leven**, p. 49-51.

Oald Hengel, 7e jrg. (1982), no. 6

H.J. Eising, **'t Sander**, p. 1.

J. Niks, **Marke Hasselo XXXIII**, p. 5.

W.J.E. Berns, **Dominee A. Ballot; Doopsgezind predikant te Hengelo**, p. 7-9.

H. Reynders, **Enkele Sallandse lenen van Huys Hengelo**, p. 11.

H. Reynders, **Fantasia of realiteit?**, p. 13.

Oald Hengel, 8e jrg. (1983), no. 1

H. Reynders, **In het verleden ligt het heden**, p. 1-2.

E. Fuldauer, **Een Hengelo-gravure**, p. 3.

Anoniem, **De kantindustrie in Hengelo 1913-1968**, p. 4-5.

J. Niks, **Marke Hasselo XXXIV**, p. 7.

W.J.E. Berns, **Dominee A. Ballot; Doopsgezind predikant te Hengelo (II)**, p. 9-11.

K. Koopman, **Twente, Hoo schreef wie dat?**, p. 13-14.

't Onderschoer; Heemschut Denekamp, 4e jrg. (1982), no. 4

E. Bos-Hermelink, **Beelden uit mijn kinderjaren**, p. 17-19.

W.H. Dingeldein, **Grenstocht met Brilleman**, p. 21-24.

W.H. Dingeldein, **Een brief**, p. 25-26.

W.H. Dingeldein, **De oude Twentenaren**, p. 27-29.

W.H. Dingeldein, **Het steken van turf**, p. 31-33.

W.H. Dingeldein, **Geschillen met naburige merken**, p. 35-37.

J.B. Bernink, **Heemkunde**, p. 39-47.

J.B. Bernink, **Twentse boerderijen**, p. 55-60.

Op de bres: Uitgave van de Vereniging Behoud Delden, 4e jrg. (1982) no. 3

Expositienummer gewijd aan de tentoonstelling over Jan Jans.

Overijssels contactbericht no. XVIII (dec. 1982)

F.D. Zeiler, **Verwoorden van museumbeleid**, p. 344-348.

F.D. Zeiler, **TH Twente helpt Overijsselse musea bij verbeteren van hun presentatie**, p. 349-351.

J.M. Bos, **Plannen voor het textielmuseum**, p. 352-356.

A. Buter, **Over het Jaarboek Twente**, p. 358-362.

E. Jans, **Topografica: Een reactie**, p. 363-364.

B.M. Maazen, **Monumentennieuws: Kerken en synagogen, molens**, p. 366-370.

Anoniem, **'Bibliografie' betreffende Ootmarsum**, p. 371-373.

Z. Kolks, **Overschrijven: Een riskante onderneming**, p. 374-375.

C. van Heel, **Functionarissen in het land van Vollehove in de middeleeuwen**, p. 367-382.

Pomflet; Uitgave van het Provinciaal Overijssels Museum, 4e jrg. (1982), no 2

Jaarverslagen, 1979-1981.

Vereniging Heemkunde gemeente Weerselo, 1982, no. 3

H.J. Schuit, **De naam Weerselo (Werslo, Wersloe, Weerslo)**, p. 3-4.

H. Engelbertink, **Marke Rossum, deel 2**, p. 4-6.

H.J. Schuit, **Het slot Saterslo**, p. 7-10.

H.J. Schuit, **'n Spiekerberg in Waerselo**, p. 13-14.

H.J. Schuit, **Iets over geveltekens**, p. 14-16.

Vereniging Heemkunde gemeente Weerselo, 1982, no. 4

H.J. Schuit, **De merken van de gemeente Weerselo**, p. 5-9.

H. Engelbertink, **Marke Rossum; Rossum in Gelderland**, p. 9-11.

J.G. Hobbeling, **Religieuze monumenten in de gem. Weerselo (vervolg)**, p. 12-13.

H.J. Schuit, **Bodemvondsten in de gemeente Weerselo**, p. 17-19.

Jahrbuch 1982

In het afgelopen kwartaartal verscheen ook het Jahrbuch des Heimatvereins der Grafschaft Bentheim e. V. 1982.

Een Inschrien is een vakje in de tuugkist waarin waardevolle zaken werden bewaard.

Kopij inzenden aan:

J.J.H. Meijer, Olde Meulenweg 2, 7554 RL Hengelo, tel. 074-912851

Redactie: J.J.H. Meijer, Hengelo, eindredacteur

A.J. Brunt, Delden

A. Buter, Neede

H.H. Hagens, Almelo

J. Overbeeke, Haaksbergen

Th.L.M. van Stapele, Hengelo

Administratie:

't Inschrien, p/a Rijksmuseum Twente

Lasondersingel 129, 7514 BP Enschede

Postrekening nr. 832196 t.n.v. de penningmeester v.d. Oudheidkamer Twente

Bank: Algemene Bank Nederland N.V., Enschede rek. nr. 59.27.45.651

Abonnementsprijs f 15,- per jaar

Losse nummers f 5,- (exclusief portokosten).

Uitgave van de Vereniging Oudheidkamer 'Twente'

Overname van de inhoud, in welke vorm ook, is niet toegestaan zonder schriftelijke toestemming van de redactie.